

УДК 81'373.7. 811.111 Наталя Сіденко

(Херсон)

ПОНЯТТЯ ФРАЗЕОЛОГІЧНОЇ УСТАЛЕНОСТІ:

ГЕНЕЗА РОЗВИТКУ

У статті відстежено головні напрями розвитку поняття фразеологічної усталеності у контексті становлення фразеології як лінгвістичної дисципліни. Здійснено спробу періодизації історії вивчення цього поняття у науці. Особлива увага приділено взаємовпливу прогресивних ідей різних фразеологічних шкіл та студій.

Ключові слова: етапи розвитку, ідіоми, підходи до вивчення, фразеологія, фразеологічна усталеність, фразеологічні школи та студії.

The article traces the basic development trends of the concept of phraseological stability in relation to the establishment of phraseology as a linguistic discipline. An attempt was made to divide scientific studies into certain periods. Special attention is paid to interaction of the progressive ideas within various phraseological schools and studios.

Key words: approaches to study, idioms, periods of development, phraseology, phraseological schools and studio, phraseological stability.

Загальновідомим є той факт, що фразеологія довгі роки розвивалася як підрозділ лексикології. Питання становлення її як окремої лінгвістичної науки висували багато мовознавців [Див. далі], але з певними обмеженнями стосовно мовних, студійних, ідеографічних відмінностей. Без розробки проблем усталеності неможливе встановлення меж фразеології і її формування як окремої лінгвістичної науки [8, с. 24]. Будь-яка наука – це загальнолюдське надбання, і розгляд питання про фразеологічну усталеність як результату спільних зусиль у фразеологічних дослідженнях є доволі актуальним.

Загальноприйнятим принципом у розвідках подібного типу є хронологічний. Ми не відмовляємося від нього, але і не надаємо статусу провідного у нашому аналізі.

Метою даної статті є відстежити головні напрями розвитку поняття фразеологічної усталеності у дослідженнях різних фразеологічних шкіл та студій, проаналізувати взаємовплив і взаємопроникнення їхніх прогресивних ідей на користь науки.

Об'єктом дослідження є поняття фразеологічної усталеності у діахронії.

Предметом вивчення є внесок у розробку концепції фразеологічної усталеності у вигляді теоретичних і практичних досягнень окремих шкіл та студій.

Матеріалом слугували наукові роботи численних вітчизняних і зарубіжних авторів [Див. список використаної літератури].

Фразеологія – відносно молода лінгвістична галузь. Як самостійна лінгвістична дисципліна вона виникла у 40 рр. ХХ ст. в радянському мовознавстві, фундамент якої був закладений у працях О. А. Потєбні, І. І. Срезневського, О. О. Шахматова, Ф. Ф. Фортунатова. Питання про усталені сполуки слів

були поставлені ще у 20 – 40 рр. ХХ ст. Є. Д. Поливановим, Л. А. Булаховським. На народження фразеології мали вплив ідеї Шарля Баллі, послідовника Ф. де Соссюра та прибічника Женевської лінгвістичної школи. Учений висунув низку прогресивних ідей, які знайшли втілення й розробку в пізніших студіях. Шарль Баллі провів диференціацію словосполучень за усталеністю і зробив спробу класифікації їх за принципом зв'язку між компонентами; ступінь міцності цього зв'язку характеризується поступовою градацією [8, с. 6].

Становлення фразеології відбувалося у руслі тенденцій розвитку загального мовознавства – від структурно-наукової парадигми до когнітивно-дискурсивної – через теоретичні надбання окремих фразеологічних шкіл і науковців. Головною задачею класичного періоду (50 – 60 рр. ХХ ст.) було встановлення критеріїв фразеологічності та виявлення структурно-семантичних особливостей фразеологізмів у рамках системного підходу до проблем фразеології [23, с. 560]. Заміна системно-класифікаційного аналізу функціонально-семантичним пов'язана з початком нового посткласичного періоду (70 – 80 рр. ХХ ст.). Дослідження семантики фразеологізмів і закономірностей вживання їх в організації вислову стало характерною рисою цього етапу [Там само]. Головним напрямом вивчення семантики було виявлення зв'язків між внутрішньою формою та актуальним значенням фразеологізму [3, с. 21]. Нова дискурсивна парадигма у фразеології асоціюється з новими підходами до вивчення фразеологізмів: антропологічного / культурологічного (Б. М. Ажнюк, Г. А. Багаутдинова, В. М. Телія); типологічно-зіставного (О. Д. Райхштейн); історико-етимологічного (А. О. Івченко, В. М. Мокієнко, В. Д. Ужченко); прагматично-комунікативного (А. М. Мелерович, А. М. Емірова, Б. Альтенберг, Ч. Фернандо, Р. Мун, Дж. Сінклер; когнітивного (М. Ф. Алефіренко, Ф. Кульмас, Р. Гіббс, Р. Хонек, Дж. Темпл, Е. Полі, Ю. Штресслер). Такий напрям розвитку фразеології заклав основи для вивчення національної своєрідності у ній.

Так склалося історично, що більший внесок у розвиток фразеології був зроблений не зарубіжними фразеологами [12, с. 2 – 9], а представниками потужних російських фразеологічних шкіл: Московською, Ленінградською (Петербурзькою), Казанською.

Московська фразеологічна школа зародилася у лоні лінгвістичної школи В. В. Виноградова, лінгвіста, хто заявив про автономний статус фразеології і виокремив фразеологічний фонд російської мови. До складу школи ввійшли: В. Л. Архангельський, В. М. Жуков, М. М. Копиленко, О. В. Кунін, А. Г. Назарян, Р. М. Попов, З. Д. Попова, Л. І. Розейзон, О. І. Смирницький, В. М. Телія, М. М. Шанський та ін. [5]. Головними питаннями цієї школи були: принцип системного опису варіативності; проблеми полісемії, синонімії, антонімії; особливості фразеологічної семантики; лінгвокультурознавчий аспект у фразеології. Розробкою питань англійської фразеології займався О. В. Кунін, хто детально вивчав фразеологізми в узуальному й оказіональному вживанні. О. В. Кунін розробив концепцію фразеологічної усталеності з позицій структурно-семантичної тотожності [10, с. 42] і визначив це поняття як об'єм притаманної різним аспектам фразеологічних одиниць інваріантності, зумовлюючий їхню відтвореність у готовому вигляді й тотожність за всіма узуальними і оказіональними змінами [8, с. 24]. В. М. Телія вивчала варіантність у семіологічному аспекті [10, с. 43] і запропонувала макрокомпонентну модель для концептуально-ідеографічного аналізу культурної семантики фразеологізмів [6, с. 542].

Представники Ленінградської (Петербурзької) школи – Б. О. Ларін, В. М. Мокієнко, О. І. Молотков, О. М. Бабкін, С. В. Воронін, Л. П. Ступін – за головні обрали питання етимології, теорії контексту, проблеми фразеографії; велику роль у розв'язанні останніх відіграли ідеї Л. В. Щерби. Найяскравішим англїстом школи була Н. М. Амосова, чий метод контекстологічного аналізу,

застосований у фразеології [1], став загальноживаним у лінгвістиці. Вчена розуміла фразеологічну усталеність як внутрішні контекстуальні, не зовсім втрачені синтаксичні зв'язки компонентів фразем та ідіом.

Казанську фразеологічну школу було засновано Бодуеном де Куртене. Відмінною рисою школи є зіставно-типологічний характер досліджень: компонентна теорія тотожності/відмінності семної організації фразеологічного значення у різних мовах, антропоцентричний та аксіологічний аспекти у фразеології, виявлення системного характеру оказіональних трансформацій через типологію фразеологічних універсалій, типологічне моделювання фразеологічних трансформацій [2]. Вивчення оказіональних трансформацій фразеологічних одиниць (ФО) обов'язково відбувається у опозиції до узуальних категорій, до яких належить фразеологічна усталеність.

Українська фразеологія пройшла дещо свій шлях розвитку: етап обґрунтування базових понять фразеології та опису стилістичного вживання фразеологізмів у художніх текстах (50 – 60 рр. XX ст.), етап структурно-семантичного опису фразеології і систематизації фразеологічного матеріалу за структурою, семантикою, граматичними та стилістичними параметрами (70 – 80 рр. XX ст.) та етап функціонального вивчення фразеології (90 рр. XX ст. – XXI ст.) [9, с. 12].

У 50 роки XX ст. фразеологізми вивчаються паралельно з лексикою або на матеріалі художньої літератури, причому основу цих досліджень складають прислів'я, говірки, афоризми, порівняння, які включені до фразеологічних одиниць [Там само, с. 13].

Наприкінці 60-х рр. XX ст. у Харківському університеті під керівництвом професора Ф. М. Медведєва було засновано перший в Україні науковий центр дослідження української фразеології, що сприяло формуванню Харківської фразеологічної школи, яскравими представниками якої стали Л. Г. Авксентьєв та В. Д. Ужченко [9, с. 19]. Початок 70-х рр. XX ст. характеризується не тільки зростанням кількості виданих статей і монографій, захищених дисертацій, присвячених дослідженню особливостей семантики ФО, а і новими підходами у висвітленні проблем фразеології і подальшої розробки проблеми фразеологічної усталеності (Л. Г. Авксентьєв, М. Ф. Алефіренко, Я. А. Баран, Л. Г. Скрипник).

Третій період в історії вивчення фразеології в Україні збігається зі здобуттям Україною незалежності. З 90-х рр. XX ст. починається комплексне дослідження фразеології у прагматичному, культурологічному, ідеографічному, ономасіологічному аспектах із залученням досягнень гуманітарних наук (Ю. Ф. Прадід, В. Д. Ужченко).

Англійська фразеологія досліджується українськими лінгвістами у рамках контрастивної фразеології на чолі з Роксаяною Петрівною Зорівчак і Богданом Миколайовичем Ажнюком, фразеографії (К. Т. Баранцев) та порівняльної типології мов у працях Ілька Вакуловича Корунця. І. В. Корунець залучає структурно-семантичний, прагматичний, функціонально-стилістичний підходи до вивчення фразеологізмів у англійській мові [7]. Більша ж частина дослідження Р. П. Зорівчак присвячена фактичному аналізу типових засобів відтворення при перекладі семантико-стилістичних функцій фразеології оригіналу, а Б. М. Ажнюк вивчає англійську фразеологію через призму рідної мови, застосовуючи лінгвокраїнознавчий аналіз [9, с. 21 – 22].

Зарубіжна, зокрема англійська та американська, лінгвістична традиція не приділяла достатньої уваги фразеології. До початку XX ст. зарубіжні лінгвісти не виказували інтересу до питань фразеології. Цей факт певною мірою пояснюється сильним впливом біхевіоризму та генеративизму [3, с. 8]. Відсутність наукової галузі, яка б об'єднувала фразеологічні дослідження,

зіставляла б досягнення різних шкіл, відбилася у дещо розмитому трактуванні фразеологічної усталеності. Фразеологічна усталеність у зарубіжній (західній) лінгвістичній студії асоціюється з ідіоматичністю. Піонерською працею у фразеології, що вийшла в світ у 1925 році, стала добірка статей Л. П. Сміта "Words and Idioms" [20]. У ній Л. П. Сміт зібрав приклади ідіом, провів класифікацію, працюючи у найкращих традиціях етимології. Тут автор згадує поняття ідіоми, але не приділяє уваги структурно-семантичним особливостям цих виразів. Серед піонерів у цій сфері слід назвати М. Г. Робертса, хто, наголошуючи на важливості людського фактора у народженні ідіом, визнавав їх джерелом змін у мові [19]. У рамках генеративної теорії проводили свої дослідження Д. Болінджер, Ч. Дж. Філлмор, П. Кей, М. О'Коннер, Дж. Катц, П. М. Постал, Б. Фрейзер, У. Вайнрайх (Вейнрейх) та ін. Б. Фрейзер досліджував синтаксичну поведінку ідіом, встановив градуальний характер ідіоматичності, спираючись на семантичний принцип у її визначенні [14]. У. Вайнрайх увів термін "фразеологічна одиниця", який охоплює ідіому як підклас [22].

Представниками інших підходів до вивчення фразеології, наприклад, стратифікаційних, були К. Пайк, А. Хілі, А. Маккай. Адам Маккай у ранніх працях визнавав ідіоматичність лексем та семем, але потім уважав, що ідіоматичність притаманна кожному мовному рівню, а зв'язок між ідіомами цих рівнів залежить від значення та структури дискурсу, виділяючи прагматичні ідіоми – імплікатури [17, с. 215].

Важливо, що у 50 – 70 рр. ХХ ст. на розробку теоретичних питань у зарубіжній фразеології вплинули провідні ідеї радянської фразеології [12, с. 1], рівень розвитку якої С. Г. Гаврін уважав видатним явищем, невідомим зарубіжній лінгвістиці [4]. Генеративізм завадив становленню фразеології як окремої науки, що загальмувало процес запозичення ідей, і англomовна фразеологія не змогла зробити у цей період крок у розвитку, зазнавши певної стагнації у теоретичних дослідженнях. Нові підходи у контексті нової наукової парадигми (дискурсивної) у лінгвістиці компілюють з теоретичними засадами біхевіоризму, який панував довгі роки в англо-американській лінгвістиці, і англomовна фразеологія дуже швидко починає розвиватися з 80 – 90 рр. ХХ ст. більшою мірою як прикладна наука. Джон Сінклер, Розамунд Мун, Б. Альтенберг, Ч. Фернандо, Е. Коуї акцентують на комунікативно-прагматичному аспекті аналізу функціонування фразеологічних одиниць; Флоріан Кульмас, Юрг Штресслер – на соціолінгвістичному; Р. Гіббс, Е. Полі, Р. Хонек, Дж. Темпл – на психолінгвістичному.

Праці Дж. Сінклера мали значний вплив на розвиток корпусної лінгвістики як основи фразеології у Великобританії. У цій традиції працювали Розамунд Мун та Б. Альтенберг, але у руслі структурно-прагматичного аспекту і дискурсивного підходу. Слідом за англо-американською традицією Р. Мун фразові лексеми з повністю або частково переосмисленим значенням відносять до ідіом, серед яких розрізняє власне ідіоми (metaphors) і прислів'я, говірки, порівняння (formulae). Особливий статус вона надає словосполученням "незвичного" (наше: нерегулярного) характеру (anomalous collocations), що наближаються до ідіом. Для виокремлення групи словосполучень вчена бере за основу лексико-граматичні параметри цих одиниць, для групи власне ідіом – семантичний принцип, до паремій та порівнянь використовує прагматичний або дискурсивний підхід [18, с. 79, 84]. Розамунд Мун бачить фразеологічну усталеність у наявності варіантів, виділяючи квазісистемні, що демонструють регулярність, і псевдоваріанти (оказіональні зміни) [Там само, с. 92, 94]. Бенгт Альтенберг не надає пріоритет поняттю фразеологічної усталеності, виділяючи серед ідіом фіксовані фрази і словосполучення за принципом відтворюваності у готовому вигляді [11, с. 101]. Про семантичну стабільність згадує Р. Глезер, визначаючи її градуальний характер, і чітко виокремлює системні варіації [16, с. 128, 130].

Чітра Фернандо досліджувала трансформування ідіом, які вона групує на власне ідіоми – словосполучення з небуквальним значенням, напівідіоми – словосполучення, у складі яких є компоненти з буквальним та небуквальним значенням, і буквальні ідіоми, значення яких просто виводиться з комбінованого значення компонентів [13, с. 35 – 36], для вдоволення комунікативних інтенцій мовця. Отже, вчена розрізняє різні ступені ідіоматичності.

Юрг Штресслер обрав прагматику (з часу виникнення прагматичних студій у мовознавстві у 60 – 70-ті роки ХХ ст.) проміжною ланкою у соціолінгвістичному напрямі і визначив ідіому як прагматичне явище, функціональний елемент [21].

Психолінгвісти зробили свій внесок у розуміння ідіоматичності. Згідно гіпотезі Р. Гіббса (lexical representation hypothesis/direct access view) інтерпретація актуального значення сталого виразу відбувається без звернення до дослівного його розуміння, тому не варто робити висновки про суть лінгвістичних категорій на основі психолінгвістичних феноменів [3, с. 29, 32; 15]. Але емпіричні результати психолінгвістів знайшли застосування у методиках розвитку фразеологічної компетенції при вивченні англійської мови як другої/іноземної (С. Декок, Л. Вонг-Філлмор, К. Йоріо, П. Ховарт).

Отже, розвиток поняття фразеологічної усталеності проходив паралельно з процесом становлення фразеології у три етапи: класичний (період структуралізму), посткласичний і функціональний. Становленню її як науки сприяли провідні ідеї радянської фразеології, які стали її теоретичною і методологічною базою. Московська фразеологічна школа визначає фразеологічну усталеність як системну здатність ФО до варіативних змін, а Петербурзька школа – як контекстуальну зв'язність компонентів ФО. Вітчизняні лінгвісти поділяли ідеї радянської фразеології, сприймаючи фразеологічну усталеність теоретичним підґрунтям у подальшому розвитку фразеологічної науки, який пожвавлюється за часів незалежності України. Наприкінці 70 – 80-х рр. ХХ ст., коли функціоналізм набирає розмаху, зарубіжні (західні) науковці виділяють концепцію фразеологічної усталеності як базову у вивченні функціональних особливостей ФО і починають активно досліджувати мову ідіоматики, приділяючи особливу увагу прикладним аспектам.

Подальші перспективи наших розвідок убачаємо у відстеженні розвитку інших категорій, що складають поняття узуальності у фразеології.

ЛІТЕРАТУРА

1. Амосова Н. Н. Основы английской фразеологии / Н. Н. Амосова. – Ленинград: Изд-во Ленинградского университета, 1963. – 208 с.
2. Арсентьева Е. Ф. Казанская фразеологическая школа [Электронный ресурс] / Е. Ф. Арсентьева. – Режим доступа: shelly.kpfu.ru/e-ksu/docs/F726813242/E_2013.pdf (10 квіт.2015)
3. Баранов А. Н. Основы фразеологии (краткий курс): [Учебное пособие] / А. Н. Баранов, Д. О. Добровольский. – 2-е изд., М.: ФЛИНТА, 2014. – 312 с.
4. Гаврин С. Г. Фразеология современного русского языка: В аспекте теории отражения: Учебное пособие по спецкурсу для филологов / С. Г. Гаврин. – Пермь, 1974. – С. 16.
5. Дубровина К. Н. Современный русский язык. Общая и русская фразеология: [Учебно-метод. комплекс] [Электронный ресурс] / К. Н. Дубровина. – Режим доступа: rudn.ru/web-local/prep/rj/index.php?id=5948p=24556

6. Комарова З. И. Методология, метод, методика и технология научных исследований в лингвистике: [Учебное пособие] / З. И. Комарова. – М.: Флинта, 2012. – 818 с.
7. Корунець І. В. Порівняльна типологія англійської та української мов: [Навчальний посібник] / І. В. Корунець. – Вінниця: Нова Книга, 2003. – 459 с.
8. Кунин А. В. Курс фразеологии современного английского языка: [Учебник для ин-ов и фак. иностр. яз.] / А. В. Кунин. – 2-е изд., перераб. М.: Изд. центр “Феникс”, 1996. – 381с.
9. Прадид Ю. Развитие фразеологической науки в Украине (II пол. XX ст. – начало XXI ст.) / Ю. Прадид // Учені записки Таврійського нац. ун-ту. ім. В. І. Вернадського. Серія: Філологія. Соціальні комунікації. – 2012. – Т. 25 (64), № 2 (1). – С. 11 – 42.
10. Телия В. Н. Русская фразеология: семантический, прагматический и лингво-культурологический аспекты / В. Н. Телия. – М.: Школа. “Языки русской культуры”, 1996. – 284 с.
11. Altenberg B. Phraseology of spoken English: The Evidence of Recurrent Word-combinations / B. Altenberg // Cowie A. P. Phraseology. Theory, Analysis and Application. – Oxford: Clarendon Press, 1998. – P. 101 – 122.
12. Cowie A. P. Phraseology. Theory, Analysis and Application / A. P. Cowie. – Oxford: Clarendon Press, 1998. – 258 p.
13. Fernando C. Idioms and Idiomaticity / C. Fernando. – Oxford: Oxford University Press, 1996.
14. Fraser B. Idioms within a Transformational Grammar / B. Fraser // Foundations of Language, 1970. – № 4. – P. 109 – 127.
15. Gibbs R. W. Speaker’s Assumptions about the Lexical Flexibility of Idioms / R. W. Gibbs, N. Nayak, J. L. Bolton, M. E. Keppel // Memory and Cognition. – 1989. – №17/1. – P. 58 –68.
16. Gläser R. The Grading of Idiomaticity as a Presupposition for a Taxonomy of Idioms / Rosemarie Gläser // Hüllen W., Schulze R. Understanding the Lexicon: Meaning, Sense and World Knowledge in Lexical Semantics. – Tübingen: Max Niemeyer, 1988. – P. 264 – 279.
17. Makkai A. On redefining the Idiom / Adam Makkai // Lacus Forum. – 2009. – № 36. – P. 215.
18. Moon R. Frequencies and Forms of Phrasal Lexemes in English / Rosamund Moon // Cowie A. P. Phraseology. Theory, Analysis and Application / A. P. Cowie. – Oxford: Clarendon Press, 1998. – P. 79 – 100.
19. Roberts M. H. The science of idiom: a method of inquiry into the cognitive design of language / M. H. Roberts // The Modern Language Association. – 1944. – № 59. – P. 291 – 306.
20. Smith L. P. Words and Idioms / L. P. Smith. – London: Constable & Co. Ltd., 1925. – 299 p.
21. Strässler J. Idioms in English: a pragmatic analysis / J. Strässler. – Tübingen: Günter Narr, 1982. – 165 p.
22. Weinreich U. Explorations in semantic theory / U. Weinreich // Current Trend in Linguistics. – The Hague / Paris: Mouton, 1966. – Vol. 3. – P. 395 – 477.

ДОВІДКОВА ЛІТЕРАТУРА

23. Лингвистический энциклопедический словарь / Гл. ред. В. Н. Ярцева. – 2-е изд., доп. – М.: Советская энциклопедия, 1990. – 683 с.